

М. Г. Щербаковський, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ВІДМОВИ ЕКСПЕРТА ВІД ДАВАННЯ ВИСНОВКУ

Розглянуто об'єктивні підстави відмови експерта від давання висновку, які розділені на процесуальні та гносеологічні. Процесуальні підстави є формальними й зумовлюють відмову від проведення експертизи незалежно від виду та стану об'єктів дослідження. Гносеологічні підстави безпосередньо пов'язані з особливостями об'єктів, наданих експерту, та процедурою їхнього дослідження.

Рассматрены объективные основания отказа эксперта от дачи заключения, которые разделены на процессуальные и гносеологические. Процессуальные основания являются формальными и обуславливают отказ от проведения экспертизы независимо от вида и состояния объектов исследования. Гносеологические основания непосредственно связаны с особенностями объектов, предоставленных эксперту, и процедурой их исследования.

У криміналістиці й теорії судової експертизи серйозна увага приділялася загальнотеоретичним і процесуальним проблемам проведення експертизи. Проте окремі її аспекти потребують подальшого дослідження. У літературі слушно звертається увага на негативний факт неоднозначних підходів до вирішення одних і тих самих питань з експертної діяльності, зокрема підстав для відмови експерта від давання висновку в різних видах судочинства¹.

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» судовий експерт зобов'язаний провести повне дослідження й дати обґрунтований і об'єктивний письмовий висновок². У той самий час процесуальним законодавством і відомчими нормативами передбачено випадки обґрунтованої відмови судового експерта від проведення експертного дослідження та давання висновку.

Порівняльний аналіз положень Закону «Про судову експертизу», статей Кримінально-процесуального (КПК), Цивільно-

¹ Див.: Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблеми розмежування критеріїв формулювання висновку судового експерта та повідомлення про неможливість дати висновок / Е. Б. Сімакова-Єфремян // Криміналістичний вісник. — К., 2009. — № 1(11). — С. 36.

² Див.: Про судову експертизу: Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232 (із змінами згідно із законами України від 3 квіт. 2003 р. № 662-IV // ВВР України. — 2003. — № 27. — Ст. 209; від 9 верес. 2004 р. № 1992-IV // ВВР України. — 2005. — № 1. — Ст. 4).

процесуального (ЦПК), Господарсько-процесуального (ГПК) кодексів України, Кодексу адміністративного судочинства України (КАС), Інструкції МЮ України про призначення та проведення судових експертиз (далі – Інструкція)¹, Настанови про експертно-криміналістичну службу МВС України (далі – Настанова)² в частині, що стосується судових експертиз, показує, що підстави відмови експерта від проведення експертного дослідження близькі, проте є відмінності.

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» експерт зобов'язаний заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі. Такі підстави зазначені у ст. 54 і 62 КПК, ст. 31 ГПК, ст. 27 і 29 КАС, ст. 20 і 22 ЦПК. Однак якщо в ст. 30 КАС, ст. 23 ЦПК, п. 2.1.5. Інструкції вказано на обов'язок експерта заявити самовідвід, то в п. 5.2.2.2. Настанови передбачено право експерта на самовідвід, у ст. 62 КПК, ст. 31 і 41 ГПК йдеться про відвід, заявлений експерту, а у ст. 31 ГПК та ст. 77 КПК, що регламентують права й обов'язки експерта, самовідвід не передбачений.

По-різному визначаються в кодексах інші підстави відмови експерта від давання висновку. Відповідно до ст. 77 КПК, ст. 53 ЦПК, ст. 31 ГПК, ст. 66 КАС, п. 2.1.3 Інструкції, п. 5.2.2.2 Настанови експерт має право відмовитися від давання висновку, якщо наданих йому матеріалів недостатньо для вирішення поставленого питання. Крім того, підставами відмови є поставлене перед експертом питання, що виходить за межі його компетенції, спеціальних знань (ст. 77 КПК, ст. 22 ЦПК, ст. 29 КАС, п. 2.1.3 Інструкції, п. 5.2.2.2 Настанови), відсутність у експерта необхідних знань (ст. 53 ЦПК, ст. 31 ГПК, ст. 66 КАС), необхідність залучення інших експертів (ст. 53 ЦПК, ст. 66 КАС).

Видається, що процедура відмови обізнаної особи від проведення експертизи достатньою мірою не врегульована на законодавчому рівні. Аналіз експертної практики показує, що спектр підстав відмови експерта від проведення експертизи ширше за передбачений нормативними документами. Тому метою цієї статті є

¹ Див.: Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 // Офіц. вісн. України. — 1998. — № 46. — Ст. 172 (із змінами згідно з наказами Мін'юсту України від 30 груд. 2004 р. № 144/5; від 10 черв. 2005 р. № 59/5; від 29 груд. 2006 р. № 126/5; від 15 лип. 2008 р. № 1198/5; від 1 черв. 2009 р. № 965/5).

² Див.: Настанова про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30 серп. 1999 р. № 682 (із змінами згідно з наказом МВС України від 20 груд. 2000 р. № 900) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.univd.edu.ua/...>

розгляд законних підстав відмови експерта від проведення експертного дослідження, які не тягнуть за собою кримінальної відповідальності експерта за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків відповідно до ст. 384 КК України.

Існуючі підстави відмови судового експерта від проведення дорученого йому дослідження можна поділити на дві групи: процесуальні та гносеологічні.

Процесуальні підстави є формальними й зумовлюють відмову від проведення експертизи незалежно від виду та стану об'єктів дослідження. Процесуальні підстави існують ще до початку дослідження, за винятком припинення проведення експертизи за ухвалою суду.

1. Підстави, що унеможливляють обізнаній особі виступати експертом у процесі розслідування або судового розгляду справи (ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», ст. 54, 62, 75 КПК, ст. 20, 22 ЦПК, ст. 31 ГПК; ст. 27, 29 КАС). Зазначені підстави призводять до відводу або самовідводу експерта. Відмітимо, що відвід може бути заявлений в ході призначення експертизи при вивченні особистості обізнаної особи. У цій ситуації обізнана особа ще не наділена статусом судового експерта. Самовідвід же заявляється обізнаною особою після призначення неї експертом за результатами аналізу матеріалів справи (постанови про призначення експертизи). До цих підстав належать такі, коли обізнана особа (експерт):

- є потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем;
- є родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, онук, онучка, усиновлювач чи всиновлений, опікун чи піклувальник) потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, слідчого, особи, яка провадила дізнання, обвинувача або обвинуваченого;
- брала участь у справі як свідок, перекладач, особа, що провадила дізнання, слідчий, обвинувач, захисник або представник інтересів потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача;
- особисто або її родичі прямо чи опосередковано заінтересовані в результатах справи;
- перебувала або перебуває в службовій або іншій залежності від осіб, які беруть участь у справі;
- була ревізором, що проводив ревізію, матеріали якої послужили підставою для порушення кримінальної справи;
- була експертом, який проводив первинну експертизу при призначенні повторної. Усі перелічені обставини викликають обґрунтований сумнів в об'єктивності та неупередженості обізнаної особи (експерта);
- не є співробітником державної експертної установи, коли призначається криміналістична, судово-медична або судово-психіатрична експертиза. Відносно цієї заборони, регламентованою ст. 7

Закону України «Про судову експертизу», слід зазначити, що фахівці, які виконують судові експертизи в приватному порядку, керуються одними й тими самими процесуальними нормами та науковими положеннями стосовно своєї спеціальності, що й співробітники державних судово-експертних установ¹. Тому ми не бачимо яких-небудь обґрунтованих причин для існування даної заборони.

Крім зазначених у нормативних актах ситуацій, слід указати ще на одну законну підставу відмови від проведення експертизи, коли обізнана особа не має допуску до державної таємниці, що міститься в наданих на експертизу матеріалах. Згідно зі ст. 22 Закону України «Про державну таємницю»² передбачається певна процедура допуску особи до відомостей, що містять державну таємницю, і отримання однієї з форм допуску до роботи з секретною інформацією (з грифом «особливо важлива», «цілком таємна», «таємна»). Якщо обізнана особа не має допуску до державної таємниці, вона не може проводити дослідження відповідних об'єктів, документів і т. ін.

2. Проведення експертизи, що призначена при розгляді цивільної, господарської справи або справи про адміністративне правопорушення, не сплачено зацікавленою стороною згідно зі ст. 86 ЦПК, ст. 44 ГПК, ст. 92 КАС. Відповідно до п. 1.13 Інструкції у зв'язку з несплатою вартості експертизи матеріали справи повертаються органу (особі), який призначив експертизу без її проведення.

3. Винесення ухвали суду про припинення проведення експертизи (ст. 53 ЦПК, ст. 66 КАС). У цьому разі експерт зобов'язаний негайно подати матеріали справи та інші документи, що використовувалися для проведення експертизи, без складання висновку.

4. Суттєві порушення процесуального порядку призначення експертизи. Наявність таких порушень виключає висновок експерта як джерело доказів у справі, оскільки він не відповідає вимогам допустимості, тобто законності отримання. До зазначених порушень належать:

¹ Див.: Про затвердження Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах : наказ Міністерства юстиції України від 24 груд. 2003 р. № 170/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 14 лип. 2010 р. № 1549/5) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/...>

² Див.: Про державну таємницю : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3855-XII // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 16. — Ст. 93 (із змінами згідно із законами України від 21 верес. 1999 р. № 1079-XIV // ВВР України. — 1999. — № 49. — Ст. 428; від 19 черв. 2003 р. № 971-IV // ВВР України. — 2003. — № 45. — Ст. 361; від 19 лют. 2004 р. № 1519-IV // ВВР України. — 2004. — № 23. — Ст. 320; від 21 трав. 2008 р. № 293-VI // ВВР України. — 2008. — № 27-28. — Ст. 252; від 6 лип. 2010 р. № 2432-VI // ВВР України. — 2010. — № 46. — Ст. 537; від 7 жовт. 2010 р. № 2592-VI // ВВР України. — 2011. — № 10. — Ст. 63; від 3 лют. 2011 р. № 2978-VI.

— винесення постанови про призначення експертизи до порушення кримінальної справи;

— відсутність у постанові переліку об'єктів, що підлягають дослідженню;

— незбігання наданих експерту об'єктів з тими, що вказані в постанові;

— доручення проведення експертизи не тому експерту або експертній установі, що вказані в постанові;

— ненадання об'єктів дослідження експерту;

— незабезпечення експерту доступу до об'єктів дослідження у зв'язку, наприклад, з чиненням перешкод з боку сторін, що беруть участь у справі (п. 1.13 Інструкції).

Гносеологічні підстави безпосередньо пов'язані з властивостями об'єктів, наданих експерту, та процедурою їхнього дослідження. Наявність таких підстав з'ясовується експертом на попередній стадії експертного дослідження після ознайомлення з наданими об'єктами та поставленими питаннями (завданнями).

1. Відсутність додаткових матеріалів, необхідних для проведення дослідження, і неможливість їхнього отримання (ст. 77 КПК, ст. 53 ЦПК, ст. 31 ГПК, ст. 66 КАС, п. 2.1.3 Інструкції, п. 5.2.2.2 Настанови). Експерт при докладному ознайомленні з об'єктами, наданими в його розпорядження, питаннями, поставленими на його вирішення, може дійти висновку, що для проведення дослідження необхідні додаткові матеріали. До них належать зразки для порівняння (наприклад, при проведенні почеркознавчої експертизи), дані про особливості виготовлення, існування, вилучення об'єктів (при проведенні матеріалознавчих експертиз), вихідна інформація про обставини події (автотехнічна експертиза) та ін. Відсутність таких матеріалів, про надання яких, як правило, особі або органу, що призначив експертизу, надсилається відповідне клопотання, унеможливорює вирішення поставленого питання.

2. Непридатність для дослідження об'єктів, що надійшли на експертизу. Непридатність об'єктів може бути зумовлена їхнім неправильним упаковуванням, зберіганням, транспортуванням, що призвело до необоротних змінень властивостей об'єктів, які перешкоджають вирішенню поставленого питання (наприклад, зіпсування речових доказів, що у вологому стані були поміщені в герметичну упаковку, руйнування осколка скла з відбитком пальця та ін.).

3. Вихід поставлених перед експертом питань за межі його компетенції (ст. 77 КПК, п. 2.1.3 Інструкції, п. 5.2.2.2 Настанови) або відсутність у експерта необхідних знань для виконання покладеного на нього обов'язку (ст. 53 ЦПК, ст. 31 ГПК, ст. 66 КАС). На нашу думку, близькі на перший погляд сформульовані в правових актах

підстави відмови експерта від проведення експертизи суттєво відрізняються за суттю. Ці розбіжності пов'язані з поняттями «компетенція» та «компетентність» судового експерта. Не втручаючись у дискусію стосовно цих термінів, зазначимо, що більшість науковців уважають, що компетенція є поняттям об'єктивним і включає процесуальний та науковий аспекти. Процесуальна компетенція експерта – це коло повноважень, прав, обов'язків, що надаються законом експерту, як учаснику процесу; наукова компетенція – комплекс знань у галузі судової експертизи певного роду, виду, якими має володіти експерт¹. Формальним підтвердженням компетенції є свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта з правом проведення певного роду, виду судових експертиз, що видається експертно-кваліфікаційною комісією за результатами атестації обізнаної особи². У межах однієї експертної спеціальності всі експерти мають одну компетенцію й повинні вирішувати всі завдання, що охоплюються експертною спеціальністю (так звані завдання роду, виду експертизи). Компетентність – поняття суб'єктивне та означає ступінь володіння конкретним експертом знаннями в галузі судової експертизи³. Таким чином, в КПК, Інструкції та Положенні йдеться про компетенцію експерта, а в нормах ЦПК, ГПК, КАС – про компетентність, що не одне й те саме. Ми підтримуємо думку науковців, згідно з якою в деяких випадках, необґрунтовано відмовляючись від проведення дослідження на підставі відсутності необхідних знань, експерт просто не бажає вирішувати питання експертного завдання з тих або інших причин (велике експертне навантаження, значний обсяг і складність майбутнього дослідження й ін.)⁴.

4. Питання, сформульовані в постанові (ухвалі) про призначення експертизи, не вимагають для свого вирішення спеціальних знань або є правовими. Ця підстава повністю збігається з указівками Пленуму Верховного Суду України, згідно з якими неприпустимо призначення експертизи у випадках, коли з'ясування

¹ Див.: Россинская Е. Р. Теория судебной экспертизы : учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин. — М. : Норма, 2009. — С. 138.

² Див.: Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 9 серп. 2005 р. № 86/5 // Офіц. вісн. України. — 2005. — № 33. — Ст. 1996 (із змінами, унесеними наказами Мін'юсту України від 7 лист. 2007 р. № 1054/5 і від 13 квіт. 2009 р. № 643/5). — П. 4.20.

³ Див.: Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. — М. : Юрист, 1999. — С. 177.

⁴ Див.: Палиашвили А. Я. Экспертиза в суде по уголовным делам // А. Я. Палиашвили. — М. : Юрид. лит., 1973. — С. 21; Аминев Ф. Г. Некоторые вопросы назначения и производства судебных экспертиз / Ф. Г. Аминев // Южно-уральские криминалистические чтения : матер. междунар. науч.-практ. конф. / под ред. И. А. Макаренко. — Уфа, 2004. — Вып. 12. — С. 5–6.

певних обставин не потребує спеціальних знань, а також порушення перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду¹.

5. Неточні, неясні питання, сформульовані в постанові суду про призначення експертизи (ст. 53 ЦПК, ст. 66 КАС). У разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу завдання експерт може заявити клопотання про його уточнення. Відсутність відповідного роз'яснення суду не дозволяє провести експертне дослідження, що тягне за собою повернення матеріалів без виконання.

6. Неможливість проведення експертизи без залучення інших експертів (ст. 53 ЦПК, ст. 66 КАС). На нашу думку, йдеться про випадки, коли для проведення експертизи необхідно залучати експертів за іншою спеціальністю, ніж тою, що володіє експерт, якому доручено експертизу, тобто це типові ситуації, що зумовлюють проведення комплексної експертизи. Якщо експертиза проводиться в спеціалізованій державній експертній установі, це питання вирішується її керівником (п. 4.4. Інструкції). Однак у разі необхідності залучення фахівців інших установ питання має вирішуватися тільки через суд, який призначив експертизу.

7. Відсутність матеріально-технічних засобів, устаткування, обладнання, необхідних для проведення дослідження. Експертна методика – це програма дій, що приписує експерту використовувати певні методи дослідження об'єктів, послідовність і процедуру застосування цих методів². Експертна методика включає методи, прийоми, технічні засоби, які застосовуються в певній послідовності до об'єктів судової експертизи для встановлення фактів, що належать до предмета певного роду, виду судової експертизи. Суттєвим і необхідним складником більшості експертних методик є наявність певного обладнання. Так, вирішення питань щодо відповідності якісних і кількісних властивостей виробів нормам державних стандартів вимагає не тільки використання чітко визначеного обладнання, а й застосування його відповідно до стандартів. Відсутність такого обладнання не дає змоги розпочинати дослідження.

8. Неможливість вирішення питання на сучасному етапі розвитку науки (у тому числі судової експертології), відсутність науково обґрунтованої методики вирішення поставленого завдання. Потреби слідчої та судової практики випереджають розвиток не тільки галузей судової експертизи, а й науки та техніки в цілому. На вирішення експертів нерідко виносяться питання, розв'язання яких неможливе у зв'язку з відсутністю науково обґрунтованих мето-

¹ Див.: Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8 (із змінами за постановою Пленуму Верховного Суду України від 25 трав. 1998 р. № 15). — П. 2.

² Див.: Зинин А. М. Судебная экспертиза : учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. — М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. — С. 45.

дик дослідження. Йдеться про типові методики певного роду, виду експертизи, розроблені та рекомендовані до використання в експертній практиці для вирішення типових завдань стосовно типових об'єктів. Аналіз експертної практики показав, що кожен одинадцятий випадок відмови судового експерта від проведення судових економічних експертиз викликаний відсутністю відповідних методик¹.

Оскільки відсутність обладнання та методик дослідження не зазначені в правових актах як підстави відмови експерта від давання висновку, то в літературі вважається порушенням законодавства оформлення повідомлення експерта на цих підставах². Проте очевидно, якщо експертне завдання не може бути розв'язано з указаних причин, і це зрозуміло експерту ще до початку дослідження, і на його рішення не впливають жодні, навіть уявно змодельовані умови, то немає ніяких законних перешкод відмовлятися від проведення експертизи.

Відмітимо, що в ст. 16 Федерального закону РФ «Про державну судово-експертну діяльність в Російській Федерації» зазначено, що експерт повідомляє про неможливість давання висновку в разі, коли сучасний рівень розвитку науки не дозволяє відповісти на поставлені питання³. Відповідно до ст. 236 КПК Республіки Беларусь також допускається відмова від проведення експертизи, якщо стан науки та експертної практики не дозволяє відповісти на поставлені питання. Уважаємо за доцільне ввести такі підстави й у вітчизняне законодавство.

9. Загроза життю й здоров'ю експерта при проведенні досліджень, що виходить за рамки професійного ризику. Для проведення експертизи експерту можуть надходити нестандартні об'єкти, об'єктивно небезпечні для здоров'я та життя: вибухові пристрої, отруйні речовини та ін. Посилює таку загрозу й відсутність необхідних небезпечних умов для їхнього дослідження. Іншим прикладом є ситуація, коли об'єкти необхідно досліджувати на місці їхнього знаходження, а умови навколишньої обстановки не відповідають вимогам безпеки.

Перелічені підстави відмови експерта від надання висновку слугують підґрунтям для винесення відповідного процесуального документа. У нормативних актах він іменується «Повідомлення про неможливість давання висновку». Це повідомлення виноситься

¹ Див.: *Климович Л. П.* Некоторые проблемы методического обеспечения судебных экономических экспертиз / Л. П. Климович // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях : матер. междунар. науч.-практ. конф., 14–15 февр. 2007 г. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. — С. 343.

² Див.: *Сімакова-Єфремян Е. Б.* Указ. праця. — С. 37.

³ Див.: О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации : Федеральный закон от 30 дек. 2001 г. № 196-ФЗ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://dvasilich.narod.ru/sudmed/zakon_o_expertrnoy.html.

експертом у всіх випадках існування процесуальних підстав. Коли виявляються гносеологічні підстави рішення може бути двоїстим. Якщо дослідження не може бути проведено взагалі, то надсилається повідомлення. Однак у тих випадках, коли з одних питань експерт може дати відповідь, а з інших є підстави для повідомлення про неможливість давання висновку, то згідно з п. 4.20 Інструкції складається один документ – висновок експерта. У ньому наводяться змістовні висновки, у яких встановлюються фактичні дані, що мають значення для справи, а у вступі вказуються причини, через які частина питань не вирішувалася.

Слід відрізнити повідомлення про неможливість давання висновку від висновку експерта, якій завершується заключним висновком про неможливість вирішення поставленого питання. Висновок експерта є наслідком проведення повноцінного дослідження, за результатами якого експерт доходить певних умовиводів, хоча вони не несуть яку-небудь доказову інформацію. Навіть при формулюванні заключних висновків про неможливість вирішення поставлених питань, що є результатом дослідження, можна вважати, що експертиза повністю проведена. На відміну від висновку експерта в повідомленні про не вирішені поставлені питання не тому, що результати дослідження не дозволили це зробити, а тому, що дослідження не проводилося взагалі або не було завершено через незалежні від експерта причини. Повідомлення про неможливість давання висновку не є доказом як висновок експерта.

З метою здійснення контролю за обґрунтованістю відмови експерта від проведення експертизи слід запровадити таку процедуру. Експерт письмово надає керівнику експертної установи свої міркування. Останній ухвалює одне з наступних рішень: а) погоджується із доводами експерта та повертає матеріали органу, що призначив експертизу; б) визнає доводи експерта позбавленими серйозних підстав і зобов'язує його провести дослідження; в) вважаючи доводи експерта необґрунтованими, доручає проведення експертизи іншому експерту¹.

Необхідність уніфікації законодавства про судову експертизу, єдиного підходу до проблем судової експертизи в різних видах процесу диктується тими обставинами, що вирішувані експертні завдання, об'єкти експертизи, методи й методики експертного дослідження не залежать від процесуальної процедури, а визначаються родом, видом судових експертиз, загальною теорією судової експертизи. У зв'язку з цим актуальним видається вироблення єдиних критеріїв відмови експерта від давання висновку в кримінальному, цивільному, господарському, адміністративному процесах.

¹ Див. Степанов В. В. Компетентность и компетенция как категории судебной экспертизы / В. В. Степанов, Л. Г. Шапиро // Правоведение. — 2007. — № 3(272). — С. 121.